

ԱՐԵՒԻԿ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
ՀԱԱՊՊԱԹ

Տ. ՎԱԿՈՔ ՔՆՆ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԻՐ ԱՆՏԻՊ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Վակոք քհն. Խաչվանքյանն այն հոգեւորականներից էր, որ անսահման սիրել են հայ ժողովրդին, նվիրվել նրան, եւ որդիներին պատգամել. «Սիրեցէք ժողովրդին ձեր հոգու բոլոր կարողութեամբ, աշխատեցէք ու գործեցէք միայն նրա համար, եթէ երբեմն նոյնիսկ անշնորհակալութեան աքացիներ ստանաք նրանից: Ես սիրեցի նրան, տանջուեցի ու տառապեցի նրան ծառայելու համար եւ նրա սիրով կմտնեմ գերեզման՝ լի հաւատով, որ նրա ապագան պիտի պայծառանայ նոր ծագող գարնան արեգակի նման»¹: Այստեղ մեր նպատակն է ուրվագծել Հակոբ քհն. Խաչվանքյանի 30 տարվա ուսուցչական, հասարակական եւ քահանայական գործունեությունը: Նա Սարգարապատի հերոսամարտի նախօրյակին Արամ Մանուկյանի հետ մեկտեղ ոգեշնչող ելույթներ է ունեցել եւ պայքարի հանել ժողովրդին:

Կարապետ Եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ 1828 թ. Կարինից Գյումրի² գաղթած հայերի մեջ է եղել նաեւ Հ. քհն. Խաչվանքյանի պապը՝ Գալուստը, կնոջ՝ Փռշուի հետ: Գյումրիում ծնվել է նրանց որդին՝ Հակոբ քհն. հայրը՝ մաշկակար Գեւորգ Գալստյանը (1832–1900 թթ.)³: Գեւորգն ամուսնացել է Գայանե Մհերի Հովակիմյանի հետ: Նրանց միությունից էլ 1866 թ. նոյեմբերի 23-ին ծնվել է ապագա Հակոբ քհն. Խաչվանքյանը: Նա ընտանիքի երկրորդ երեխան էր: Նրա մկրտությունը տեղի է ունեցել Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին եկեղեցում ղեկավարների առաջին

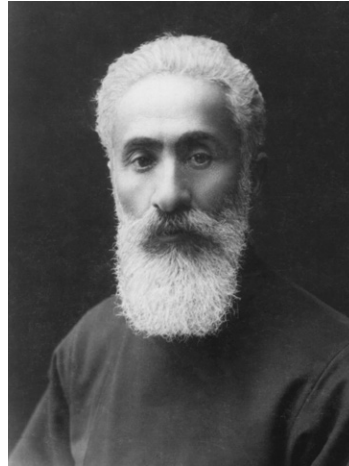
¹ ՅԱԿՈՔ ՔՆՆՅ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆ (անտիպ յուշեր), «Պատգամ որդիներին» Վօրօնէժ, 20-ը յուլիսի 1929 թ., տետր 1, էջ 3, «ՀՊԳՕ»-6/ա:

² Պատմական տարբեր ժամանակներում Գյումրին կրել է տարբեր անուններ. Կումայրի (ն. Բ. Ը. դար), Գյումրի, Ալեքսանդրապոլ (1837 թ.), Լենինական (1924 թ.), 1992 թ. կրկին հաստատվել է Գյումրի տարբերակը:

³ Մինչեւ 1880-ական թվականները նրանք կրել են Գալստյան ազգանունը: Հետագայում վերցրել են Խաչվանքյան ազգանունը, որը սղվելով դարձել է Խաչվանքյան (գյուղի անունով): Խաչվանք գյուղը գտնվել է էրզրում քաղաքից 20 կմ հեռավորության վրա, որտեղից էլ գաղթել են Հակոբի նախնիները:

կեսին՝ Ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետի հիշատակի օրը⁴, որի համար էլ նրա անունը դրել են Հակոբ:

Քահանայի հիշողություններում մանկության հետ կապված դրվագները քիչ են, այն էլ՝ կապված միայն ուսման հետ: Մայրը որդուն գրաճանաչ դարձնելու համար տարել է թաղի «գրակարդաց վարպետի» մոտ: Տղան մեկ-երկու տարի սովորելուց հետո ուսումը շարունակել է տիրացու Թովալ Մանուկի, այնուհետև՝ տիրացու Պետրոսի (Մատնիշյան) մոտ, որից հետո, հոր նախաձեռնությամբ, կրոնի ուսուցիչ տեր Մինասի

Հակոբ քհն. Խաչվանյանը

աջակցությամբ ուսումը շարունակել է նոր բացված ծխական դպրոցում: Այնտեղ սովորելու տարիներն անցել են հետաքրքիր, կրթվելու հետ մեկտեղ շաբաթ եւ կիրակի օրերին երգել է եկեղեցիներում՝ վայելելով ժողովրդի եւ քահանաների սերն ու համակրանքը: Երիտասարդին ուշադրության է արժանացրել հատկապես Հովսեփ քահանա Կոստանյանը, որի որդին հայտնի հայագետ, ճեմարանի ուսուցիչ Կարապետ Կոստանյանն⁵ էր: Ունենալով ձայնային լավ տվյալներ՝ նա քահանաների հետ մասնակցել է մկրտության, պսակի արարողություններին եւ վաստակած խնայողություններով փորձել է շարունակել ուսումը Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում: Գեորգյան ճեմարանն ունեցել է մեծ դերակատարություն ոչ միայն հայ հոգեւորականության, այլեւ ընդհանրապես հայ ժողովրդի հոգեւոր եւ մշակութային կյանքում, որի բազմաթիվ զավակներ անցել են

⁴ Ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետը եկեղեցու հեղինակավոր եւ սիրված սրբերից է: Կատարած բազում հրաշքների շնորհիվ նրան կոչել են նաեւ Աքանջեղագործ: Վարքագրական աղբյուրների համաձայն՝ Հակոբը պարթեական տոհմից է՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հորաքրոջ որդին: Նա դարձել է ճգնավոր եւ Սուրբ Հոգու ներգործությամբ մեկնել Մծբնի վանքերից մեկը՝ Մարուգե ճգնավորի մոտ: Մծբնի եպիսկոպոսի մահից հետո Աստված Ս. Մարուգեին հայտնել է, որ Ս. Հակոբն է լինելու Մծբնի աթոռի արժանի հետնորդը: Երկար տարիներ իր հոտը հովվելուց հետո՝ 350 թ., մահացել է: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 521:

⁵ Կարապետ Կոստանյանը եղել է ուսուցիչ Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում (1878—1883 թթ., 1885—1891 թթ.), ապա՝ տեսուչ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1891—1894 թթ.) եւ Գեորգյան ճեմարանում (1894—1899 թթ., 1902—1905 թթ.): 1911—1920 թթ. դասախոս եւ տեսուչ էր Մոսկվայի արեւելյան լեզուների համալսարանում (Լազարյան ճեմարան): Թողել է հայագիտական հարուստ ժառանգություն (մասամբ՝ անտիպ):

գիտությունների չհանգումը: Ճեմարանում սովորելու ցանկությունն այնքան մեծ է եղել, որ երիտասարդը մտերմացել է քահանա Հովսեփ Կոստանյանի հետ, նույնիսկ ծառայել է նրա տանը, որպեսզի վերջինիս որդու օգնությամբ իրականացնի իր երազանքը: 1884 թ. առաջին անգամ Կ. Կոստանյանի օգնությամբ փորձել է ընդունվել Ճեմարան, բայց ձախողվել է: Անհաջողությունները հաջորդել են մեկը մյուսին. էջմիածնից տուն վերադառնալու ճանապարհին պատսպարվելու հնարավորություն չի ունեցել, գիշերել է դրսում, մրսել, որի հետեւանքով կորցրել է ձայնը: Անհաջողությունը նրան չի հիասթափեցրել, եւ նա նույն թվականին Կ. Կոստանյանի աջակցությամբ ընդունվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, ուր սովորել է մեկ տարի: Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել է Հ. քհն. Խաչվանքյանի՝ Ներսիսյան դպրոցի 3-րդ դասարանի 1885 թ. ուսումնական տարվա կիսամյա եւ քննական առաջադիմության վկայականը, որտեղ ամփոփված են նրա գնահատականները⁶ բոլորը «գերազանց»:

Հակոբը չի հրաժարվել Գեորգյան Ճեմարան ընդունվելու նպատակից եւ 1885—1886 թթ. ուսումնական տարում կրկին փորձել է ընդունվել Ճեմարան: 19 տարեկանում ընդունվել է Ճեմարանի երրորդ լսարան:

Պահպանվել է Հակոբի՝ սրբազան Սինոդին ներկայացրած խնդրագիրը՝ իրեն ընդունելու «ի թիւս գիշերօթիկ ձրիաթոշակ աշակերտաց Սբ. էջմիածնի Ճեմարանի»⁷: Ուսումնառության տարիներին նրան դրամական օգնություն է ցուցաբերել քահանա Հ. Կոստանյանը, երբեմն էլ՝ ծնողները:

Հակոբը լավ է սովորել եւ աչքի ընկել իր առաջադիմությամբ: Եղել է ընկերաական եւ սիրված աշակերտ եւ հաճախ օգնել է ուսումնակիցներին, ինչով կարողացել է: Նրա հուշերը վկայում են, որ Ճեմարանական տարիներն իր կյանքում եղել են բովանդակալից: Տեսուչ Արշակ Նահապետյանի⁸ աջակցությամբ Ճեմարանականներն իրենց հավաքած գումարով գնել են երաժշտական գործիքներ, ստեղծել երաժշտական խումբ եւ ելույթներ ունեցել տոներին կազմակերպվող երեկույթների, պարահանդեսների ժամանակ. պարել են, երգել, նույնիսկ բեմադրել թատերական ներկայացումներ: Թատերական ներկայացումներ խաղացել են նաեւ մոտակա գյուղերում, որի նպատակը, ինչպես հեղինակն

⁶ ՀԱԱ ֆ. 312, ց. 2, գ. 605, թ. 6:

⁷ ՀԱԱ ֆ. 312, ց. 2, գ. 605, թ. 2:

⁸ 1881 թ. օգոստոսին նա հրավիրվել է Գեորգյան Ճեմարան տեսչի պաշտոնով: Տե՛ս Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Երեւան, 1975, էջ 78:

է նշել, տնտեսապես օգնություն ցուցաբերելն էր նորաբաց դպրոցներին, ինչպես եւ հայրենասիրության սերմանումը:

Հիշենք, որ այն տարիներին Գեորգյան ճեմարանի «դասարանական» բաժինն ավարտողն ստանում էր համապատասխան վկայական եւ իբրեւ միջնակարգ դպրոց ավարտած՝ իրավունք էր ունենում Հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցներում պաշտոնավարելու, քահանայության աստիճան ստանալու եւ կամ եւրոպական բարձրագույն դպրոցներում ուսումը շարունակելու⁹: Ճեմարանի ուսումնական խորհրդի քարտուղար Ռ. Ռուբինյանցի հաստատած «Արտօնագիրը» վկայում է Հ. քհն. Խաչվանքյանի «դասարանական» բաժնի քննությունների (1889 թ. մայիս) հաջող ընթացքը եւ գովելի վարքը¹⁰:

Ավարտելով ճեմարանի «դասարանական» ուսուցման բաժինը՝ Հակոբն ուսումը շարունակել է «լսարանական» բաժնում, որը համարվել է եռամյա բարձրագույն դպրոց: Նա իր հուշերում նշել է, որ արդեն հասուն երիտասարդների համար դժվար էր ուսումը շարունակել «դասարանական» ուսուցման պայմաններով. քնել ժամը 9-ին, առավոտ շուտ արթնանալ ու եկեղեցի գնալ, արգելվել է ճաշից հետո՝ հանգստյան ժամերին զբոսնելը: Այս եւ սննդի հետ կապված այլ հարցերին լուծում տալու խնդրանքով «լսարանականները», այդ թվում եւ Հակոբը, դիմել են ճեմարանի ղեկավարությանը: Նրանք ներկայացրել են ազատ գործելու վերոնշյալ պահանջները. «լսարանականներին» թույլատրել լսարաններում մնալ մինչեւ գիշերվա ժամը 12-ը՝ գրքեր կարդալու, ուսումնասիրություններ կատարելու համար: Եկեղեցի հաճախելը «դասարանականների» պես պարտադիր չհամարել, ճաշից հետո թույլատրել մեկժամյա ազատ զբոսանք եւ սննդի բարելավում¹¹: Ուսանողական հուզումներն առաջ են բերել երկամսյա խիստ լարվածություն: Սուքիաս եպիսկոպոսը նրանց խիստ հանդիմանել է, հավանաբար եղել են նաեւ բռնության դեպքեր, քանի որ հուշերում շեշտվում է «եկեղեցական բռնութեան հեղինակ Մակարի անունը»: Աշակերտները վերջինիցս շատ են վիրավորվել եւ հեռացել են ճեմարանից:

⁹ Ա. ԲԱԼՅԱՆ, Գեորգյան հոգեւոր ճեմարան (ըստ Ս. Վրացյանի հուշագրության), ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք, Թ., (2014, 02, 02), «Էջմիածին», 2014, էջ 331:

¹⁰ ՀԱԱ ֆ. 312, ց. 2, գ. 605, թ. 7:

¹¹ Յ. ՔԶՆՅ. ԽԱՉԱՎԱՆՔՅԱՆ, տետր 2, էջ 3, «ՀՊԳՕ»-6/բ:

Վախճանից հետո Մակարին փոխարինած Երեմիա եպիսկոպոսը եւ նրա կողմնակից Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը¹², ուսուցիչների հետ քննարկելով առաջացած հարցերը, որոշել են հեռացած լսարանականներին վերադարձնել, հնարավորություն տալ բաց թողածը լրացնելու եւ դիպլոմներ ստանալու: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի ուսումնական խորհրդի տված փաստաթուղթը հավաստում է, որ Հ. քհն. Խաչվանքյանը «լսարանական» բաժնի ավարտական քննությունների ընթացքում ցուցաբերել է գերազանց առաջադիմություն, եւ նրան 1892 թ. հունիսի 12-ին արժանացրել են «Մրցանակագրի», որը վավերացված է ճեմարանի կնիքով¹³:

Ճեմարանն ավարտելուց հետո Հ. քհն. Խաչվանքյանը նվիրվել է իր ծննդավայրի մատաղ սերնդի դաստիարակության եւ կրթության գործին: Նա նշում է, որ Գյումրիում կրթական մակարդակն այդ ժամանակ բավականին ցածր էր:

1892 թ. սեպտեմբերից մինչեւ 1894 թ. սեպտեմբերը «պաշտոնավարել» է Ս. Աստվածածնի¹⁴ եւ Սահականուշյան¹⁵ դպրոցներում: Այս դպրոցներում աշխատանքային առօրյան Հ. քհն. Խաչվանքյանի համար եղել է հետաքրքիր: Մանկավարժական ժողովներն անցել են բուռն քննարկումներով, իսկ հաճախակի կազմակերպվող ուսուցչական հավաքներում ընթերցել ու վերլուծել են մանկավարժությանը վերաբերող հոգվածներ, տվել ճիշտ մեկնաբանություններ: Նա հատկապես կարեւո-

¹² Արիստակես Սեդրակյանը (Մելիք-Առաքելյան) ծնվել է Խալֆալու գյուղում: Եղել է Էջմիածնի միաբանության անդամ, 1882 թ.՝ եպիսկոպոս: 1869—1882 թթ. եղել է Երնջակի Ս. Կարապետ, Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքերի վանահայր: 1867—1906 թթ.՝ Տաթևի, Արցախի, Վրաստանի, Իմերեթիայի եւ Աստրախանի հայոց թեմերի առաջնորդ, 1874—1876 թթ.՝ Էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարանի ուսուցիչ, 1891—1893 թթ.՝ տեսուչ: https://avproduction.am/?ln=am&page=person&id=4673&name=Արիստակես_Սեդրակյան

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 605, թ. 8:

¹⁴ Կոչվել է Ս. Աստվածածնի տղայոց դպրոց: Տէն Շ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ալեքսանդրապոլի նախախորհրդային շրջանի ուսումնական հաստատությունների ձեւազոյացումը եւ դրանց ճարտարապետությունը, ՃՇՀԱՀ գիտական աշխատություններ, հտ. 3 (62), 2016, էջ 42:

¹⁵ 1882 թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակիչների հանգանակած գումարների հաշվին եւ մեծահարուստ, ազգային բարերար Կարապետ Յուզբաշյանի նշանակալի աջակցությամբ Սուրբ Նշան եկեղեցու հարեւանությամբ բացվել է Սահականուշյան օրիորդաց դպրոցը: Այն զգալի դեր է ունեցել մանկահասակ աղջիկների կրթության եւ հալեցի դաստիարակության գործում: Որպես դպրոց գործել է մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը, որից հետո ծառայել է որպես բազմաբնակարան տուն: 1988 թ. երկրաշարժից մասամբ վթարվել է, իսկ 2001 թ. վերականգնվել է նորից՝ որպես բնակելի տուն:

¹⁶ Յ. ՔՀՆՅ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆ, տետր 2, էջ 7, «ՀՊԳՕ»-6/բ:

րել է իր ճեմարանական կրթությունը, որով զինված՝ մանկավարժական բարդ խնդիրների լուսաբանման հարցերում գրեթե միշտ առաջնորդող է եղել: Ուշագրավ է, որ անգամ տոներն ու արձակուրդներն օգտագործել են երեխաների ճիշտ դաստիարակության ու զարգացման համար, կազմակերպել են աշակերտական ներկայացումներ եւ երեկույթներ: Սահականուշան օրիորդաց դպրոցում էլ հանդիպել է ապագա կնոջը՝ ուսուցչուհի Հռիփսիմե Արեւշատյանին, որի հետ 1896 թ. օգոստոսին ամուսնացել է¹⁷: 1892 թ. սեպտեմբերից Հ. քհն. Խաչվանքյանը մտել է ՀՅԴ¹⁸ կուսակցություն՝ որպես կենտրոնական կոմիտեի անդամ, քարտուղար¹⁹: Նա կուսակցության գործիչների հետ վարել է կազմակերպչական գործունեություն. մասնակցել խմբակների, բջիջների ստեղծման աշխատանքներին, կազմակերպել գաղտնի երեկույթներ, անցկացրել բազում քննարկումներ ծրագրի ու նպատակների լուսաբանման հարցերի շուրջ: Արհամարհելով բոլոր վտանգներն ու դժվարությունները՝ կուսակցության գործիչները, այդ թվում Հ. քհն. Խաչվանքյանը, լծվել են իրենց համախոհնոր ուժեր պատրաստելու աշխատանքներին: Կազմակերպել են դրամահավաքներ՝ «գէնք ձեռք բերելու, էրգիր ուղարկելու» համար: Հաճախակի են ընդունել ու ճանապարհել էրգրից եկած գործիչներին: Նրանց հիմնական նպատակը ժողովրդին զինելն էր, ինքնապաշտպանական՝ կովող խմբեր կազմակերպելը:

Հ. քհն. Խաչվանքյանը մինչեւ 1894—1895 թթ. եղել է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության²⁰ Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղի²¹ ան-

¹⁷ Հռիփսիմե Արեւշատյանը սովորել է Գյումրու Ալեքսանդրապոլի օրիորդաց պրոգիմնագիւյում, երկար տարիներ եղել է հայոց լեզվի ուսուցչուհի ծխական դպրոցներում: Համատեղ կյանքում նրանք ունեցել են վեց տղա՝ Տաճատ, Մուշեղ, Հովհաննես (Օնիկ), Արտակ, Վահե, Բաբկեն, եւ մեկ աղջիկ՝ Էվելինա: Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 1191, ց. 13, գ. 1086, թ. 43:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 1086, թ. 39:

¹⁹ Յ. ք. Չ. Յ. ԽԱՉԱՎԱՆՔԵԱՆ, տետր 2, էջ 9, «ՀՊԳՕ»-6/բ:

²⁰ Ընկերությունը հիմնադրել է բժիշկ Բ. Նավասարդյանը 1881 թ. Թիֆլիսում: Ընկերության նպատակն էր «...նպաստել լուսաւորութեան տարածմանը Հայերի մէջ Կովկասում եւ Անդրկովկասում եւ օգնել նոցա նիւթականապէս»: Ընկերությունն իր ներկայացուցչություններն է բացել Շուշիում, Երեւանում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում եւ այլ քաղաքներում: Տե՛ս Գեւորգ Ալվազյան, «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղի գործունեությունը 1884—1899 թթ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատություններ (2012.03.25), էջ 132, shirak.asj-oa.am/452/1/132—138.pdf:

²¹ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղը թեւեւ հիմնադրվել է 1884 թ., բայց իրականում սկսել է գործել 1890 թ.: Մասնաճյուղի անդամները հիմնականում ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ էին, առեւտրականներ, մտավորականներ, հայ

դամ: Այս տարիներին նա եռանդուն գործունեություն է ծավալել: 1894 թ. Սասունում տեղի ունեցած դեպքերից հետո²² Ալեքսանդրապոլ են եկել փախստականներ, եւ նրանց խնդիրները լուծելու համար արվել է ամեն հնարավոր բան: Կազմակերպել են հանգանակություններ, երեկույթներ կապացումներ եւ այդ միջոցներով բացել ճաշարան փախստականների համար: Փախստականներին աջակցող գրասենյակին ու ճաշարանին տրամադրվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային մասում գտնվող սենյակները²³:

Հուլիսի 2-ին է, որ փախստականների հարցերով զբաղվող հանձնաժողովի կազմում իր հետ եղել են Մ. Պապաջանյանը, Ա. Կարապետյանը, Օլ. Անդրեասյանը: «Մշակ» թերթում զետեղված մասնախմբի նախագահ Հ. քհն. Խաչվանքյանի նամակը հանգամանալից փաստերով լուսաբանել է հուլիսի 14-ից ապրիլի 22-ը գործած անվճար ճաշարանի գործունեությունը²⁴:

Հ. քհն. Խաչվանքյանը 1895 թ. մեկնել է Նոր Բայազետ, աշխատել որպես «տղայաց» եւ «օրիորդաց»²⁵ դպրոցների տեսուչ²⁶: Այսօր արդեն կարող ենք լիակատար վստահությամբ ասել, որ նա սիրել է մանկավարժական գործը: Դասերից դուրս կազմակերպել է ներկայացումներ, գրական-գեղարվեստական երեկոներ:

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսը հայ կրթամշակութային կյանքի համար ծանր ժամանակաշրջան է եղել: Ցարական իշխանությունները հալածանքի եւ բռնության քաղաքականություն են վարել հայկական դպրոցների եւ

ազատագրական շարժման գործիչներ: ՏՆՏ ԳԵՒՈՐԳ ԱՅՎԱԶՅԱՆ, անդ, էջ 136, 233, հմմտ. shirak.asj-oa.am/452/1/132—138.pdf:

²² Սասունի 1894 թ. ապստամբությունն արեւմտահայերի զինված ելույթն էր օսմանյան բռնապետության դեմ: Սասունցիները հույս ունեին, որ մեծ տերությունները կմիջամտեն հօգուտ իրենց: Սակայն նրանց հույսերը չարդարացան: Մեծ տերությունները Սասունի իրադարձություններով սկսեցին զբաղվել միայն այն ժամանակ, երբ Աբդուլ Համիդն արդեն ճնշել էր ապստամբությունը եւ սրի քաշել հազարավոր անմեղ հայերի. տե՛ս <https://akunq.net/am/?p=41292>:

²³ Յ. քհն. Ս. ԽԱՉՎԱՆՔԵԱՆ, տետր 2, էջ 10, «ՀՊԳՕ» -6/բ:

²⁴ «Մշակ», 1894, թիվ 84, էջ 3:

²⁵ Նոր Բայազետի Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցը ստեղծվեց Բ. Արծրունու ջանքերով 1867 թ., իր իսկ հիմնած (1852 թ.) արական դպրոցին կից (գործել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթում): Նախապես եղել է մեկդասյա դպրոց՝ 20 աշակերտով, 1887—1888 ուսումնական տարվանից՝ երկդասյա: ՏՆՏ Հայկական սովետական հանրազոտարան, Նրեւան, 1980, հտ. 6, էջ 597:

²⁶ Յ. քհն. Ս. ԽԱՉՎԱՆՔԵԱՆ, տետր 3, էջ 1, «ՀՊԳՕ»-6/գ:

բարեգործական ընկերությունների նկատմամբ: Հատկապես 1880—1890-ական թվականներին իշխանությունները բռնի կերպով փակել են հայկական շատ դպրոցներ, որի արդյունքում հաշվանքյանները մնացել են անգործ: Գոյությունը պահելու համար նրանք փորձել են բացել մասնավոր դպրոց: Սկսել են պարապել մի քանի աշակերտի հետ: Սա երկար չի տևել. ոստիկանությունը փակել է եւ արգելել նրանց գործունեությունը: Տնտեսապես անելանելի վիճակում հայտնված ամուսիններին փորձել են օգնել Քրիստափոր Միքայելյանը եւ Սիմոն Զավարյանը: Թիֆլիսի քաղաքային վարչությունում եղած թափուր պաշտոնի համար նրանք հեռագրել են Հ. քհն. Խաչվանքյանին, որ շտապ մեկնի Թիֆլիս եւ ստանձնի թափուր պաշտոնը: Մինչ նա տեղ կհասնե՞ր, պաշտոնն արդեն զբաղեցրել էին:

Թիֆլիսից Խաչվանքյանը գնացել է Բաքու: Շատ կարճ ժամանակով աշխատանքի է անցել կերոսինի գործարանում՝ որպես գործավար: Հետո տեղափոխվել է Բաքվի մոտ գտնվող նավթարդյունահանման Բալախան արվարձան եւ աշխատել դարձյալ գործավար՝ իրականում կատարելով կառավարչի օգնականի գործը (1898 թվականի վերջից մինչեւ 1902 թվականի ապրիլ): Տնտեսապես ապահով վիճակը նրան հնարավորություն է տվել իր մոտ տեղափոխելու ընտանիքը²⁷:

1902 թ. գարնանը Հ. Խաչվանքյանն Աստրախանի թեմական առաջնորդ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանից նամակ-առաջարկ է ստացել՝ Մոզդոկի հայ հասարակության մի հատվածի քահանայությունն ստանձնելու վերաբերյալ: Նա համաձայնել է մեկնել Աստրախան եւ 1902 թ. ապրիլի 7-ին եպիսկոպոս Սեդրակյանի ձեռամբ դարձել է քահանա, ճանապարհվել Հյուսիսային Կովկաս՝ Մոզդոկ: Այնտեղ իր անցկացրած տարիները նա ներկայացրել է հակիրճ, խոստացել մանրամասներին անդրադառնալ հետագայում՝ առանձին նկարագրությամբ: Այդ համայնքի մասին նա նշել է, որ մասամբ ռուսացել է, հայոց լեզուն եւ ոգին եղծվել են, միայն եկեղեցին է, որ պահել է հայեցին, հայկականը: Հ. քհն. Խաչվանքյանը, տեսնելով այդ ապագային վիճակը, փորձել է շտկել այն: Կազմել է տղամարդկանց, կանանց, երիտասարդների եւ օրիորդների համար խմբակներ, նրանց մեջ ազգային ոգին արթնացնելու համար կարդացել եւ վերլուծել է հայ գրականության ընտիր երկեր: Փոփոխություններ է կատարել եկեղեցու արարողություններում՝ հասց-

²⁷ Անդ:

նելով պարզեցման եւ կատարելության: Զբաղվել է ձայնային լավ տվյալներ ունեցող տիրացուների տնտեսական խնդիրներով, ստեղծել քառաձայն երգչախումբ, որը երգել է հայոց եկեղեցիներում: Նա ավետարանական քարոզով հանդես է եկել եկեղեցում՝ «բնակչութեան ոգու ազնուացման, նրանց վարք ու բարքով հայ քրիստոնեայ պահելու համար»: Երկու տարվա աշխատանքը տվել է իր արդյունքը: Համայնքում նորից սկսել են խոսել հայերեն: Նա շարունակել է իր եռանդուն աշխատանքը Մոզդոկում: Այդ ժամանակ էլ հրապարակվել է Նիկոլայ Զ-րդի ձեռնարկած 1903 թ. հունիսի 12-ի «Եկեղեցական գոյքի բռնագրավման» մասին օրենքը²⁸, որից էլ զերծ չի մնացել նաեւ Մոզդոկի հայոց եկեղեցին: 1904 թ. պաշտոնական մի հանձնախումբ է ժամանել Մոզդոկ եւ հոգեւոր առաջնորդից պահանջել հանձնել եկեղեցու բանալիները, դրամը եւ գույքը: Հ. քահանա խաչվանքյանը հրաժարվել է կատարել նրանց պահանջը: Հանձնախումբը նրան հիշեցրել է, որ դա կայսեր հրամանն է, բայց նա մնացել է անդրդվելի եւ հուշերում անկեղծացել, որ ամեն ինչ ժողովրդի ձեռքում էր, բայց ժողովուրդը, առանց դիմադրելու, հաջորդ օրը կատարել է նրանց հրամանը²⁹: Նույն թվականին եկեղեցու իշխանությունը Հ. քհն. խաչվանքյանին երկու ամսով քահանայագործելու է ուղարկել Նիժնի տոնավաճառ³⁰: Նրա քարոզները, ինչպես միշտ, հազեցած էին հայրենասիրական ոգով, որի արդյունքում ոգեւորված տեղի վաճառականները հայրենիքի փրկության համար հանգանակել են գումար՝ ՀՅԴ կուսակցությանը փոխանցելու նպատակով, իսկ Հ. քհն. խաչվանքյանի պատվին Վոլգայի ջրերում լողացող նավերից մեկում կազմակերպել են

²⁸ Համաձայն այդ օրենքի՝ Հայ եկեղեցու եւ հոգեւոր հաստատությունների ամբողջ անշարժ գույքն ու ունեցվացքն անցել են պետության տնօրինությանը: Պետականացված գույքից եւ դրամական միջոցներից գոյացած եկամուտներից բաժին էր հանվելու եկեղեցուն, այսինքն՝ հոգեւորականությունը վերածվելու էր պետությանից նպաստ ստացող հնազանդ պաշտոնեության: Այս օրենքի դեմ ըմբոստացավ ողջ հայ ժողովուրդը, եւ Մկրտիչ Խրիմյան Կաթողիկոսի գլխավորությամբ՝ նաեւ հոգեւորականությունը: Ծավալվող դեպքերի խորացումը ցարիզմին ստիպեց նահանջել: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ Զ-րդը ստորագրեց եկեղեցական գույքը վերադարձնելու հրամանագիրը, որով միաժամանակ թույլատրվում էր վերաբացել հայկական դպրոցները: Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 8, Երեւան, 1982, էջ 495—496. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, «Մի էջ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունից», ԲՀԱ, 1964, թիվ 3, էջ 93—105:

²⁹ Յ. ՔԷՆՅ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆ, անդ:

³⁰ Նիժեգորոդյան տոնավաճառ, պատմական շրջան, Նիժնի Նովգորոդի պատմական թաղամաս, որտեղ գտնվել է Ռուսական կայսրության խոշորագույն տոնավաճառը: Այն ցուցահանդեսային կենտրոն է Նիժնի Նովգորոդում:

ճոխ հյուրասիրություն³¹։ Մոզզոկ վերադառնալուց մի քանի օր հետո քաղաքային իշխանությունը փոխարքայի հրամանով նրան աքսորել է Ուֆա, այնտեղից էլ՝ Բիրսկ քաղաք։ Նա աքսորվելու պատճառի մասին չի նշել, բայց հավանաբար դեր են ունեցել նրա հայրենասիրական քարոզներն ու ՀՅԴ անդամ լինելը։ Աքսորավայրում մեկ տարի մնալուց հետո՝ 1905 թ. օգոստոսին, ազատ է արձակվել։ Ռուսաստանում սկսված հեղափոխության ազդեցության, ապա Կովկասյան փոխարքայության վերահաստատման պայմաններում ցարական կառավարությունը որոշել է վերանայել 1903 թ. հունիսի 12-ի «Եկեղեցական գոյքի բռնագրավման» մասին օրենքը։ 1905 թ. նիկոլայ Բ. ստորագրել է հրամանագիր, որով Հայ Առաքելական Եկեղեցուն վերադարձվել են բռնագրավված հողերը, գույքը, դրամը, իսկ հայկական տարրական դպրոցները նորից վերաբացվել են եւ հանձնվել Եկեղեցու տնօրինությանը։ Վերաբացվել է նաեւ Մոզզոկի դպրոցը, որտեղ խաչվանքյանը նշանակվել է տեսուչ։ Այս պաշտոնում նա երկար չի մնացել. ընտանիքով տեղափոխվել են Ալեքսանդրապոլ, որտեղ երկու տարի աշխատել է Ս. Լուսավորչի խորմյան դպրոցում՝ դասավանդելով հայոց լեզու, կրոն, հայրենագիտություն։

Հ. քհն. խաչվանքյանն աշխատակցել է 1907 թվականից Ալեքսանդրապոլում լույս տեսնող՝ ՀՅԴ «Ժայռ» թերթին, եղել է նրա խմբագրական կազմում (խմբագիր՝ Հ. Բուդաղյան), տպագրել հոդվածներ։ Աշխատակցել է նաեւ «Արագած» թերթին։ Այդ նույն թվականից սկսած՝ Հ. քհն. խաչվանքյանը հրատարակել է գրպանի եւ պատի «Լույս-Արաքս» օրացույց³², որ ըստ հուշագրի՝ ունեցել են հետաքրքիր բովանդակություն, պայքարել են արմատացած նախապաշարունակների դեմ, տարածել հասարակության մեջ առաջադեմ մտքեր, գիտության բազմաթիվ ճյուղերից հաղորդել անհրաժեշտ տեղեկություններ։ Նրան այս գործում աջակից է եղել տպարանատեր Հովհաննես Սանոյանը։ Օրացույցների հրատարակությամբ Հ. խաչվանքյանն զբաղվել է երեք տարի³³։

«Ժայռ» թերթի էջերում «Մ.» ստորագրությամբ տպագրվել է «Արաքս» վերնագրով գրախոսական հոդվածը՝ նշված օրացույցի մասին։

³¹ Յ. ՔՀՆՅ. ԽԱՉԱՎԱՆՔԵԱՆ, տետր 4, էջ 1, «ՀՊԳՕ»-6/դ։

³² «Լույս-Արաքս» օրացույց 1909 պատկերազարդ եւ ընդարձակ լուսանկարով։ Կազմեց Յ. ք. խաչվանքյան, Կ. Գ. Սանոյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1908։ 54 չհ. գծափակ, (55-256) էջ, դիմանկ., շարվ 8,5 x 5,5 սմ, գ. 50 կոպ.։

³³ Յ. ՔՀՆՅ. ԽԱՉԱՎԱՆՔԵԱՆ, տես անդ, էջ 9։

Նյուլթի հեղինակը, խոսելով «ծոցի» (Հ. քհն. Խաչվանքյանը հուշերում նշել է «գրպանի») օրացույցի մասին, նշել է, որ օրացույցում կատարվել են տարբեր քաղվածքներ, սակայն գեղարվեստական մասին ուշադրություն քիչ է դարձվել: Հավանություն է արժանացել հատկապես «պատի» օրացույցը, որ կազմվել է խնամքով: Օրացույցում ընդգրկվել են իմաստալից ասացվածքներ, թեւավոր խոսքեր, առակներ ու առածներ: Հեղինակն անդրադարձել է նաեւ օրացույցի առավելություններին. «Յունուարի մէկից մինչեւ դեկտեմբերի վերջը մենք ամեն օր մի հետաքրքիր նիւթ ունենք: Դա չէ միայն «Արաքսի» առավելությունը, այլ նաեւ այն, որ կազմողն աշխատել է նյութը ներկայացնել պարզ ու ժողովրդական լեզվով ու հռոտ է մնացել գիտական չոր ու ցամաք բացատրություններից: Նա տվել է մեզ օգտակարը հաճելի ձեւով: Խաչվանքյանի «պատի» օրացույցն անպայման նպատակին հասած մի աշխատություն է, որ սովորեցնում է, բայց չի ձանձրացնում, որ թե՛ հաճույք է պատճառում եւ թե՛ բավականություն տալիս մեզ այրող շատ ու շատ կենսական հարցերի վերաբերմամբ»³⁴: Հ. քհն. Խաչվանքյանի հուշերից տեղեկանում ենք, որ տպարանների զբաղված լինելու պատճառով օրացույցները ժամանակին չեն հրատարակվել, երբեմն էլ ժամանակավրեպ են դարձել եւ չեն վաճառվել, որի հետեւանքով դադարեցվել է նրանց հրատարակությունը:

Տեղեկանում ենք նաեւ, որ Հ. քհն. Խաչվանքյանը եղել է լավ ամուսին եւ լավ հայր, ամեն ինչ արել է ընտանիքի բարօրության համար: Նա այդ մասին բազմիցս ակնարկել է իր հուշերում: «Սիրում է վայելուչ վիճակի մեջ պահել ընտանիքը եւ ոչինչ չխնայել զավակների կրթության գործի համար»³⁵:

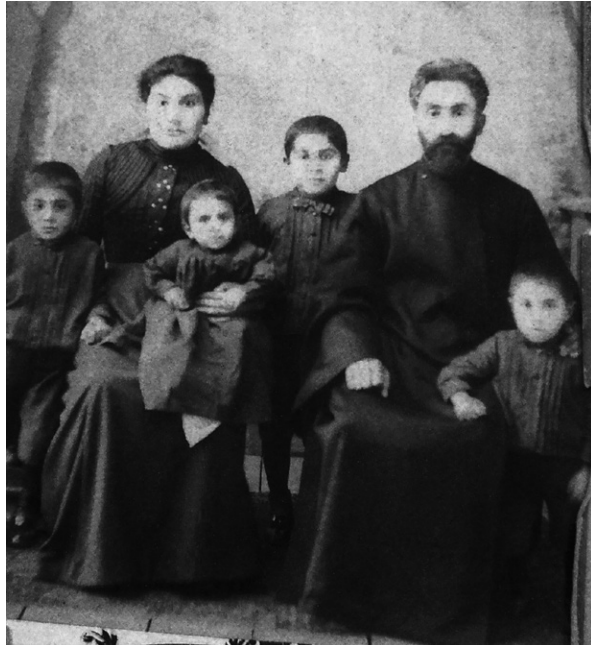
1909–1916 թթ. Խաչվանքյանն աշխատել է Ալեքսանդրապոլի Ս. Փրկչի դպրոցում՝ որպէս ուսուցիչ եւ եկեղեցու քահանա: Հայաստանի ազգային արխիվում պահպպվում է Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Հ. քհն. Խաչվանքյանի 1911 թ. օգոստոսի 15-ին գրած նամակը, ուր նա արժարծել է իր երեխաների կրթությունը շարունակելու հարցը: Գրել է, որ չնայած սուղ միջոցներին՝ իր յոթ երեխաներից երեքը կրթվել են Ալեքսանդրապոլի Առեւտրական եւ Ս. Փրկչի դպրոցներում, իսկ մյուս որդուն՝ Հովհաննեսին (Օնիկին)³⁶, ցանկանում է կրթության տալ Գեւորգյան ճեմա-

³⁴ «Ժայռ» թերթ, 1907 դեկտեմբերի 30, էջ 7:

³⁵ Յ. քհն. Խաչվանքյան, տետր 5, էջ 4, «ՀՊԳՕ»-6/է:

³⁶ Հովհաննեսին կոչել են նաեւ Օնիկ: Նրա ուսումնառության հետ կապված փաստաթղթերը պահպանվել են՝ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 606:

րանում (վերջինս ավարտել է Ս. Փրկչի «Բ» լսարանը): Նրա խնդրանքը Գեորգյան ճեմարանի բարձրապատիվ ղեկավարութունից այն է, որ ընդունեն որդուն Գեորգյան ճեմարան՝ ուսումը շարունակելու³⁷: Հ. քհն. Խաղվանքյանի հաջորդ (5-ը սեպտեմբերի, 1911 թ.) նամակից՝ ուղղված Ս. էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի տեսուչ Բագրատ վարդապետ Վարդազարյանին, տեղեկանում ենք, որ որդուն Գեորգյան

Հակոբ Բեն. Խաղվանքյանի ընտանիքը

գյան ճեմարանի «Գ» լսարանում տեղավորելու նրա փորձը չի հաջողվել: Հ. քհն. Խաղվանքյանը չի վհատվել եւ կրկին խնդրել է, որ որդուն ընդունեն Գեորգյան ճեմարանի «Գ» լսարանի որդեգիր աշակերտների շարքը՝ վստահեցնելով, որ վերջինս իր աշխատասիրությամբ կլրացնի բաց թողածն ու կբավարարի ճեմարանի պահանջները³⁸:

Մեկ տարի հետո (1-ը օգոստոսի, 1912 թ.) Հ. քհն. Խաղվանքյանը նորից է նամակ գրում Ս. էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի տեսուչ Բագրատ վարդապետ Վարդազարյանին՝ խոնարհաբար խնդրելով «շնորհ անել իրեն՝ «երկար տարիների տքնող ուսուցչին եւ քահանային»՝ երրորդ որդուն՝ Օնիկին, ընդունելով Գեորգյան ճեմարան³⁹:

Արդեն իսկ նկատել ենք, որ Հ. քհն. Խաղվանքյանը սիրել է եւ անմնացորդ նվիրվել իր ժողովրդին «նրա բարօրութեան, մտքի եւ հոգու ազնուացման համար չի խնայել եւ ոչ մի ջանք»: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ սկսված կամավորական շարժումը ոգեւորել է նրան: Հանուն հայրենիքի փրկության՝ նա պատրաստ էր անելու ամեն ինչ, օգ-

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 606, թ. 4:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 606, թ. 6:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 606, թ. 2:

նելու ինչով կարող էր: 1915 թ., երբ Վարդանի⁴⁰ կամավորական խումբը Երեւանում էր, քահանան Գարեգին Նժդեհի խնդրանքով հանձն է առել զինվորների կացարանները տաքացնելու գործը. «Գիշերով ֆուրգոններ եմ ճարել ու գնացել Զաֆալականի փայտի պահեստ, բացել դուռը եւ ուզածս փայտը հասցրել զինուորներին՝ ցրտից ազատելով նրանց: Կամաւորների համար տունս դարձել էր հիւրանոց. կազմակերպել եմ ընթերիքներ, մաքուր անկողնու մէջ քնեցրել եւ ճանապարհել եմ նրանց....»⁴¹: Նա մեծ դերակատարում է ունեցել դասալիք զինվորներին համոզելու եւ կրկին ճակատ վերադարձնելու դժվարին գործում:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ին, Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն էջմիածնում ստեղծել էր հայ գաղթականներին օժանդակող եղբայրական օգնություն կոմիտե, որն ուներ մասնաճյուղեր Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում⁴² եւ այլուր: Ալեքսանդրապոլում գործող մասնաճյուղի աշխատանքներին աշխուժորեն մասնակցել է Հ. քհն. Խաչվանքյանը՝ լինելով տեղի վարչության նախագահը: Նա իր օգնականների հետ հոգացել է գաղթականների բոլոր կարիքները. բացել են որբանոց-հանրակացարաններ⁴³, մատակարարել սնունդ ու հագուստ, կազմակերպել հիվանդների բուժումը, ուշադրություն դարձրել առողջապահական խնդիրներին, աշխատունակներին տեղավորել աշխատանքի:

1916 թ. սեպտեմբերին Հ. Խաչվանքյանն աշխատանքի է անցել Երեւանի «տղայոց» գիմնազիայում՝ որպէս ուսուցիչ՝ դասավանդե-

⁴⁰ Հայկական 5-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատար՝ Խանասորի Վարդան կամ պարզապէս Վարդան. իրական անուն-ազգանունը՝ Սարգիս Մեհրաբյան:

⁴¹ Յ. ՔէնՅ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆ, տետր 5, էջ 6, «ՀՊԳՕ»-6/է:

⁴² Գեւորգ Ե. Կաթողիկոսի կոնդակը (7 հունվարի, 1915 թ., Ս. էջմիածին)՝ Արտակ վարդապետի նախագահությամբ Ալեքսանդրապոլում գաղթականներին օգնող եղբայրական հանձնաժողով ստեղծելու մասին, որտեղ նշված է նաեւ Հ. քհն. Խաչվանքյանի անունը: Տէն Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, գիրք Գ., Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց (Տաուշեցի), հոգեւոր, գրական, պատմաբանասիրական գործունեությունը եւ գնդակահարությունը 1876–1937, Երեւան, «Անահիտ», 1997. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 86, թ. 2–3:

⁴³ 1916 թ. հունիսի 7-ին Բասենի Բաշքէյ գյուղից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխված որբերի համար իր առաջին որբանոցն է բացել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Ալեքսանդրապոլի ճյուղը: Բարեգործական ընկերության Ալեքսանդրապոլի ճյուղի 2-րդ որբանոցը բացվել է 1916 թ. հունիսի 27-ին՝ Սասունից բերված 108 որբերի համար: Երկու որբանոցներն էլ Բարեգործական ընկերության Ալեքսանդրապոլի ճյուղի նախագահ Հակոբ քհն. Խաչվանքյանի ջանքերի արդյունքն էին: Տէն Կ. Ալեքսանյան, Արեւմտահայ գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1-ին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ԲՀԱ, №2, 2008, էջ 40: <https://hetq.am/hy/article/44812>:

լով հայոց լեզու եւ պատմություն: Նա վայելել է աշակերտների սերն ու հարգանքը: 1916 թ. սեպտեմբերից 1928 թ. հոկտեմբերի 19-ը եղել է Կոնստանտնուպոլիսի⁴⁴ ու թեմային եկեղեցական խորհրդի անդամ: Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու 1919 թ. չափաբերական մատյանում Հ. քհն. Խաչվանքյանը կատարել է ծննդյան⁴⁵ եւ մահվան⁴⁶ բազմաթիվ գրանցումներ, այդ թվում՝ Երեւանի ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի մահվան վերաբերյալ⁴⁷:

1918 թ., երբ հերթական անգամ վտանգված էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը, ինչպես հայազգի շատ մտավորականներ, այնպես եւ Հ. քհն. Խաչվանքյանն իր ժողովրդի կողքին էր՝ հայրենասիրական ելույթներով, հորդորներով ու անձնական օրինակով: Նա հայրենիքին ծառայելու իր որոշումն անձամբ ներկայացրել է հրամանատարությունը եւ երիտասարդության հետ զինվորագրվել ու մեկնել Կարս: Հասել է Սելիմ՝ Սերոբ Սամարցյանի գունդ, մնացել այնտեղ, զրուցել գնդի զինվորների հետ, ոգեւորել նրանց, որ կռվեն ու դիմադրեն թշնամուն: Որոշ ժամանակ անց Սերոբ Սամարցյանի հանձնարարությամբ վերադարձել է Երեւան: Երեւանում, դեռ հանձնարարությունը չկատարած, լսել է Կարսի անկման բոթը: Թուրքերը, առաջ շարժվելով, մայիսի 15-ին գրավել են Ալեքսանդրապոլը եւ ուղղվել դեպի Վաղարշապատ՝ Ս. էջմիածին ու Երեւան: Սարգարապատի հերոսամարտի օրերին նա դարձյալ հայ զինվորի կողքին էր՝ իր ոգեւորող ու հուսադրող, ազդեցիկ, հայրենասիրական քարոզներով ու ելույթներով:

Հայաստանում ծանր օրերը հաջորդել են մեկը մյուսին: 1920 թ. իշխանության եկած բոլշևիկները հավատարիմ չմնացին իրենց խոստմանը: Հալածանքներ սկսվեցին հայ մտավորականության ու սպայակազմի դեմ: Ձերբակալվեցին նշանավոր շատ դեմքեր: 1921 թ. փետրվարին եղան նոր ձերբակալություններ: Երեւանի բանտ նետվեցին քաղաքական գործիչներ, գրողներ, հայդուկապետեր: Նույն թվի փետրվարի 9-ին ձերբակալվեց նաեւ Հ. քհն. Խաչվանքյանը: Լցվել էր ժողովրդի համբերության բաժակը: 1921 թ. փետրվարին ապստամբություն բռնկվեց բոլշևիկյան իշխանությունների դեմ: Երեւանի եւ այլ վայրերի բանտերից

⁴⁴ Թեմական հոգեւոր մարմին:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 363, թ. 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 19, 20:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 363, թ. 34:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 363, թ. 35, շրջ. 36:

դուրս եկան բոլշևիկների ձերբակալած եւ խոշտանգած հարյուրավոր մտավորականներ ու քաղաքական գործիչներ: Փետրվարի 18-ին ազատ արձակվեց նաեւ Հ. քհն. Խաչվանքյանը: Ազատվելուց հետո նա շարունակեց մանկավարժական իր գործունեությունը մինչեւ 1921 թ. ապրիլի 2-ը:

Հայ հոգեւորականության գործունեությունը մշտապես եղել է բոլշևիկների ուշադրության կենտրոնում: Այդ է վկայում 10. 08. 1923 թ. Մելիք-Օսիպովի, Պետրոսյանի եւ Մուղդուսու հույժ գաղտնի զեկուցագիրը (Երեւան), որտեղ նշվել է եկեղեցու եւ հոգեւորականության հակախորհրդային գործունեության եւ նրանց դեմ արդյունավետ պայքարելու միջոցառումների մասին: Թվարկված հոգեւորականների շարքում նշվել է նաեւ այդ պահին Երեւանում գտնվող Հ. քհն. Խաչվանքյանի անունը, եւ ըստ նրանց՝ նա «ընդլայնակալ կազմակերպութեան ակտիւ բջիջ էր եւ ներկայումս ակտիւ կուսակցական աշխատանք է տանում»⁴⁸:

1925—1928 թթ. Հ. քհն. Խաչվանքյանն աշխատել է Երեւանի առաջնորդարանում, եղել է Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ:

1927 թ. ուսական հեղափոխության տասնամյակի կապակցությամբ հռչակված համաներումը 61-ամյա հոգեւորականին հույս է ներշնչել դիմում ներկայացնելու ՆԳ ժողկոմ Մելիք-Հովսեփյանին (12. 11. 1927 թ.)՝ հայցելով նրա օգնությունը՝ ազատելու ավելորդ հալածանքներից, իսկ որդիներին՝ կալանքից⁴⁹: Սակայն դեպքերի զարգացումն այլ ընթացք է ունեցել: 1928 թ. հոկտեմբերի 18-ի՝ լույս 19-ի գիշերը նրան ձերբակալել են իր տան՝ Սուրբ Սարգիս №11 հասցեից:

Այստեղ ավարտվում են Հ. քհն. Խաչվանքյանի հուշերը, բայց գիտենք, որ նա խնդրանքով դիմել է զավակներին, որ շարունակեն գրառումները: Ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու համար նախ հանդիպեցինք քահանայի թոռնուհուն՝ էվելինա Բալյանին⁵⁰, ապա որո-

⁴⁸ Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք Գ. Արտակ եպիսկոպոս Սմբատեանց (Տաուշեցի), հոգեւոր, գրական, պատմաբանասիրական գործունէութիւնը եւ զնդակահարութիւնը (1876—1937), Երեւան, 1997, էջ 205:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 476, թ. 128:

⁵⁰ Էվելինա Բալյանը ծնվել է 1926 թ. Երեւանում: Կրթություն է ստացել Ս. Շահումյանի, ապա Ա. Պուշկինի անվան դպրոցներում: Դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Երեւանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա: 1952 թ. ավարտել է եւ ամուսնու՝ կոմպոզիտոր Վլադիլեն Բալյանի հետ մեկնել է Լենինական եւ երկու տարի աշխատել, որից հետո տեղափոխվել է Երեւան եւ աշխատել Սպենդարյանի անվան երաժշտական դպրոցում: Այժմ թոշակառու է:

նումները շարունակեցինք Ազգային արխիվում: Այստեղ պահպանվում է քահանայի բռնադատման գործը⁵¹: 63-ամյա հոգեւորականին մեղադրել են հակախորհրդային գործունեության մեջ: Նա երեք տարով ազատագրվել է եւ աքսորվել Սիբիր⁵²:

95-ամյա թոռնուհու պատմածների համաձայն՝ ձերբակալելուց հետո պապին ազատ աքսոր են ուղարկել Վորոնեժ, որտեղ մնացել է մինչեւ 1936 թ., ապա վերադարձել է Հայաստան, ապրել է որդու եւ աղջկա հետ: Նրան հաճախ է հյուր եկել Ավետիք Իսահակյանը⁵³:

80-ամյա ծերունին կյանքից հեռացել է 1946 թ., թաղվել Երեւանում՝ Նոր Արեշի մերձակա նոր գերեզմանատանը:

ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրի թիվ 1 հոդվածի համաձայն՝ «1989 թ. հունվարի 16-ին Հ. քհն. Խաչվանքյանի գործը (1369) կարճվել է»⁵⁴:

Հայրենասեր հոգեւորականի երազանքն էր տեսնել հայրենիքն ազատ, ծաղկյալ՝ զերծ բռնություններից: Նա գալիք սերնդին ավանդել է հայրենիքին նվիրվելու, ծառայելու լավագույն օրինակներ, որ արդիական են նաեւ այսօր. «...Թողէ՛ք փափկակեցութիւնը, ստրուկներին յատուկ վախկոտութիւնն ու թուլամորթութիւնը, այր թէ՛ կին, ծեր թէ՛ երիտասարդ, Վարդանների ու վահանների ոգով գօտեպնդուած զէնքը ձեռքին գնացէ՛ք պաշտպանելու մեր իրաւունքն ու արդարութիւնը եւ թոյլ մի՛ տուէ՛ք տաճիկին անպատուելու մեր կանանց ու աղջիկներին ու մեզ գերեվարելու դէպի արեւակէզ անապատներ, ուր մի երկու տարի առաջ գերեվարեցին մեր տաճկահայ եղբայրներին»⁵⁵:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены учеба, а также педагогическая, духовная деятельность иерея Акопа Хачванкяна (по материалам его мемуаров).

Подчеркнута важность его учебы в духовной семинарии Геворгян, затронута его педагогическая деятельность. Он преподавал в школах Пресвятой Бо-

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 1086, 1087:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 087, թ. 5:

⁵³ Ավ. Իսահակյանի զարմուհին եղել է Հ. քհն. Խաչվանքյանի հարեւանուհին:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 1087, թ. 15:

⁵⁵ Յ. ՔՀՆՅ. ԽԱՉՎԱՆՔՅԱՆ, նշված հուշերը, տետր 6, էջ 5, «ՀՊԳՕ»-6/գ:

городицы (Сурб Аствацацин), Сааканушян, Св. Григорий Просветитель, Св. Всеспасителя в Александрополе, а также в школах для юношей (Нор Баязет) и девиц (Моздок).

С 7 апреля 1902 г. был священнослужителем части армянского общества Моздока.

В статье особенно говорится о той большой роли, которую он сыграл в годы Первой мировой войны. Будучи членом Александропольского филиала Комитета братской помощи Эчмиадзина, отец Акоп вместе со своими помощниками заботился о беженцах: открывал приюты-общежития, поставлял еду и одежду, организовывал лечение больных, обращал внимание на санитарное состояние.

В статье также говорится о событиях 1918 года, вдохновляющих выступлениях иерея Акопа Хачванкяна и Арама Манукяна в преддверии героической Сардарпатской битвы.

SUMMARY

The article aims to present Fr. Hakob Khachvankyan's educational, pedagogical and ecclesiastical activities based on his memoirs.

The article highlights the importance of Fr. Hakob Khachvankyan's years of study at the Gevorkian Theological Seminary.

Reference was made to his pedagogical activity. He used to teach at Holy Mother of God school in Alexandropol, Sahakanushyan girls' school, Holy Savior, St. Lusakavorich Khrimyan schools, boys' and girls' schools in Nor Bayazet, as well as at school of Mozdok.

On April 7, 1902, he became the pastor of a part of the Armenian community of Mozdok.

The article focuses mainly on the great role he played during World War I. As a member of the Alexandropol branch of the Holy Etchmiadzin Fraternal Relief Committee, Fr. Hakob Khachvankyan and his assistants cared for refugees. He opened orphanage-dormitories, provided food and clothing, organized treatment of the sick, and paid attention to sanitary conditions.

The article also refers to the events of 1918, the inspiring speeches of Khachvankyan and Aram Manukyan on the eve of the heroic Battle of Sardarapat.